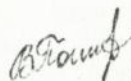

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

П О Н О М А Р Е Н К О

ВАЛЕНТИНА ДМИТРІВНА

**СЛОВОТВІРНА СЕМАНТИКА ІМЕННИКІВ -
ВІДАД'ЕКТИВІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ ЗНАЧЕНЬ ДЕРИВАТІВ)**

Спеціальність 10.02.01 - українська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків - 1996

1000.00
Робота виконана в Харківському державному університеті.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Мурошцев І. В.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Лисиченко Л. А.

кандидат філологічних наук, доцент
Нелюба А. М.

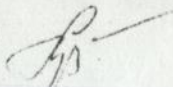
Провідна установа: Дніпропетровський державний
університет

Захист відбудеться "11" чудня 1996 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради К 02.02.21 при
Харківському державному університеті за адресою: 310077,
м. Харків-77, пл. Свободи, 4, ауд. 2-37.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій
бібліотеці Харківського державного університету.

Автореферат розіслано "1" листопада 1996 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доцент

Мурошцев І. В.

ЛННБ України ім. В. Стефаника

00751716 (R)

На сучасному етапі вивчення словотворення спостерігаємо перехід від накопичення та аналізу окремих фактів до вивчення їх системних зв'язків у парадигматиці та синтагматиці, а також до дослідження організації певних підсистем у словотворенні і словотвірної системи в цілому.

Дисертація присвячена дослідженню проблем словотвірної семантики відад'єктивів сучасної української мови. Семантика є невід'ємною і основною частиною впорядкування процесів словотворення. Вона передреу дериваційному процесу і в той же час є його результатом. Дослідження словотвірної семантики допоможе розкрити сутність рівнорівневих мовних явищ, а також тих процесів, що відбуваються на межі окремих рівнів.

Незважаючи на те, що за останні десятиріччя маємо інтенсивне дослідження словотвору з боку семантики (див. праці І.І.Ковалика, І.С.Улуханова, В.В.Лопатіна, Г.П.Циганенко, Н.Ф.Клименко, Л.О.Родніної, Р.С.Манучаряна, О.П.Єрмакової, В.В.Грещука, О.К.Безпояско та ін. авторів, на результати досліджень яких ми спираємось у своїй роботі), багато питань, пов'язаних із проблемою словотвірної семантики, залишаються дискусійними і потребують глибокого й детального розгляду.

Сутність дериваційного процесу з семантичної точки зору зводиться до так званого семантичного нарощення, бо більшість похідних слів семантично не є простою сумою значень твірних основ та формантів. Спеціальні дослідження семантичних нарощень у структурі похідного слова, зокрема похідних відад'єктивів, в україністиці відсутні, хоча цього питання торкалися Н.Ф.Клименко, В.В.Грещук, Л.М.Третевич, Л.О.Родніна та ін., а в російському мовознавстві - О.П.Єрмакова, О.С.Кубрякова, О.А.Земська, І.Г.Милославський, І.С.Улуханов.

Актуальність пропонованої теми зумовлена, по-перше, необхідністю уточнити деякі теоретичні аспекти словотвірної семантики, зокрема сутність явища фразеологічності семантики похідного слова, по-друге, потребою виділити й описати семантичні нарощення у структурі похідних слів.

Основною метою роботи є аналіз вузлових питань словотвірної семантики мотивованих відад'єктивів, що мають вихід на формування фразеологічних нарощень у дериватах.

Поставлена мета визначила конкретні завдання дослідження:

1) виявити всі відад'єктиви, які є результатом мутаційної транзитивації прикметників у іменники;

2) установити семантико-словотвірні відношення між членами словотвірної пари (ад'єктив - субстантив) та визначити семантику мотивованого відад'єктива;

3) у результаті аналізу та систематизації дериваційних семантико-структурних відношень, властивих відад'єктивам сучасної української мови, уточнити межі існуючих словотвірних типів та виділити нові словотвірні типи вказаного класу похідних;

4) розглянути словотвірну спроможність прикметникових основ у творенні нетранспозиційних значень субстантивів;

5) установити фразеологічність семантики похідних відад'єктивів та вичленувати семантичні нарощення у структурі похідних;

6) дослідити причини появи фразеологічних нарощень;

7) згрупувати семантичні нарощення за типами;

8) показати взаємозв'язок явищ семантичних нарощень, омонімії та полісемії суфіксів.

Об'єктом дослідження обрано фрагмент словотвірної підсистеми мови, а саме: похідні іменники, утворені від ад'єктивів сучасної української мови. Вибір об'єкта дослідження зумовлений відсутністю в українському мовознавстві монографічних робіт, присвячених виробленню типології семантичних нарощень у структурі похідних відад'єктивів. До аналізу залучаємо відад'єктивну лексику, яка за попередніми спостереженнями показує тяжіння семантичних нарощень до системності і переходу деяких нарощень у сферу словотвірних значень. Особливу увагу звертаємо на коло відад'єктивів, у семантичній структурі яких нарощення демонструють формальну хаотичність і в цього погляду є непередбачуваними.

Дослідження проводилося на матеріалі таких лексикографічних джерел: "Словника української мови" в 11-и томах (Київ: Наукова думка, 1970-1980); "Інверсійного словника української мови" у 3-х випусках (Одеса, 1971-1976); "Словаря української мови / За ред. Б.Д.Грінченка" в 4-х томах (Київ: Вид-во АН УРСР, 1958-1959). Як довідковий матеріал використовувалися дані "Обратного словаря русского языка", "Українсько-російського словника" у 6-х томах, посібників з української та російської мов.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що в ній уперше проведено різноаспектний аналіз семантичних народжень на матеріалі відад'єктивів української мови; здійснено спробу в'ясувати причини, які зумовлюють появу передбачуваних і непередбачуваних, мотивованих і немотивованих (значенням твірної основи та форманта) народжень значень похідних, що мають лексичний та словотвірний характер. Уперше в українській мовознавчій літературі розглянуто також питання взаємодії семантичних народжень, полісемії та омонімії суфіксів.

Для реалізації поставлених у роботі завдань було застосовано кілька методів дослідження. Основними із них є метод лінгвістичного опису у поєднанні з елементами синхронічно-зіставного і дистрибутивного та метод компонентного аналізу. При визначенні продуктивності похідних відад'єктивів із фразеологічністю семантики використовувався також метод статистичних оцінок.

На захист виносяться такі положення:

1) відад'єктиви сучасної української мови неоднорідні щодо семантико-словотвірної співвіднесеності з твірними прикметниками;

2) дериваційна здатність прикметника залежить від його місця у структурі лексичної парадигми твірних слів, кількості значень лексеми, характеру семантичної та морфемної структури;

3) фразеологічність семантики притаманна переважній більшості відад'єктивів, які є результатом мутаційної трансформативності прикметників у іменники;

4) характер семантичних народжень у різних типів похідних неоднорідний (виділяємо 2 основні типи семантичних народжень: ті, які тяжіють до лексичних, і ті, що тяжіють до словотвірних);

5) причинами виникнення фразеологічних народжень у структурі відад'єктивів є: семантика твірного слова, його специфіка, характер мотивації, лексико-граматична та семантична властивість похідного, метафоричний і метонімічний розвиток значення, здатність суфіксів до омонімії та полісемії, позалінгвальні чинники;

6) регулярні семантичні народження, що виникли внаслідок суфіксальної омонімії або полісемії, ведуть до розширення словотвірних типів.

Теоретичне та практичне значення. Результати проведеного дослідження сприятимуть подальшому поглибленому вивченню деяких теоретичних питань словотвірної семантики. Спроба систематизації семантичних наросень у межах окремих словотвірних типів відад'єктивів сучасної української мови допоможе проводити аналогічний аналіз і в межах інших словотвірних типів різних частин мови. Матеріали дисертації можуть знайти застосування при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників, лекційних курсів, спецкурсів із питань словотвірної семантики, при проведенні практичних, семінарських занять із цієї тематики у вищих навчальних закладах, зокрема при побудові курсів української мови для іноземців. Гадаємо, зроблені спостереження можуть придатися й у практичній лексикографічній роботі щодо уточнення тлумачень відад'єктивних дериватів при перевиданні словників української мови та укладанні нових тлумачних, морфемних і словотвірних словників української мови.

Апробація. Основні положення роботи висвітлені у п'яти публікаціях. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри української мови Харківського державного університету, науково-методичних семінарах (1993, 1995, 1996). За матеріалами дисертації прочитані доповіді та повідомлення на міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Т.Возного "Словотвір як вияв динаміки мови" (Львів, 1994), на науково-методичній конференції, присвяченій Ю.Шевельову (Харків, 1993).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, які включають відповідно чотири та вісімнадцять параграфів, а також із висновків та списку використаної літератури, що містить двісті сорок п'ять позицій.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначаються мета, завдання і методи дослідження, наукова новизна, теоретичне і практичне значення роботи, сформульовано основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Основні проблеми словотвірної семантики" висвітлено теоретичні питання вузлових проблем словотвірної семантики: різноманітні аспекти мотиваційних відно-

шень між членами словотвірної пари та семантики мотивованого слова; фразеологічність семантики похідних слів; різні точки зору на сутність словотвірного значення та роль афікса у творенні похідної семантики; окреслено власні теоретичні позиції.

Наше розуміння явища мотивації ґрунтується передусім на дослідженнях О.О.Потебні, Г.О.Винокура, Ю.С.Маслова та ін. Основою для формування значень похідних слів, їх основним семантичним показником є мотивованість. Вона ж є явищем формально-семантичним, оскільки формально виявляється у внутрішній формі похідного слова, а семантично - у його значенні. Отже, словотвірна мотивація відображає одночасно і семантичні, і формально-структурні зв'язки між словами, що вступають у мотиваційні відношення.

При встановленні смислової структури похідної і твірної одиниць основну увагу у своєму дослідженні зосереджуємо на розгляді словотвірних процесів у межах словотвірних типів відад'єктивів сучасної української мови (виділення типу ґрунтується на визначенні останнього, поданому О.С.Кубряковою).

Співвідношення мотивованого і мотивуючого, на думку І.С.Улуханова, "є зразком для виникнення нових слів", тому важливо порівнювати смислову структуру похідної і твірної одиниць, бо таке порівняння дозволяє встановлювати відсутність чи наявність так званого нарощеного значення.

У роботі узагальнюються існуючі класифікації семантичних відношень словотвірної мотивованості (О.А.Земської, І.С.Улуханова, М.В.Черепанова, В.М.Немченко).

Вивчення мотиваційних відношень у словотвірній парі та семантики цих слів дозволяє виявити деякі закономірності формування семантичної структури похідного:

а) семантична структура похідного слова спрощується а ускладненням дериваційної структури (ідея, що йде ще від О.Потебні про "падіння" змісту, пов'язане із "зростанням" форми);

б) семантична структура похідного слова може дорівнювати семантичній структурі твірному;

в) у семантичній структурі похідного можуть формуватися нові значення, невідомі твірному слову, тобто відбувається ускладнення семантичної структури похідного.

Таким чином, вивчення семантики похідних потребує:

- 1) виявлення наявності чи відсутності відношення семантичної похідності між словами;
- 2) встановлення типів смислових зв'язків між словами, пов'язаними відношеннями похідності;
- 3) визначення напрямку мотивації;
- 4) вивчення додаткових семантичних компонентів у семантиці похідного слова;
- 5) визначення та розрізнення словотвірних значень.

У цьому ж розділі з'ясовуються існуючі в науці протиріччя у розумінні словотвірного значення (СЗ) та роль суфікса у творенні похідної семантики.

Нами приймається тлумачення терміна СЗ, за яким СЗ одержує своє структурне вираження в рамках типу, тому у своїй роботі виходимо із розуміння СЗ як семантичного відношення між двома словами, що утворюють словотвірну пару, як узагальнення елементів значень похідних слів, що характеризуються однаковими формантами чи формами одного семантичного класу. СЗ становить собою "додаток" до значення твірного слова, передається словотвірними засобами і не досягає рівня узагальнення, властивого частиномовному значенню.

Учені намагаються відмежувати СЗ від інших типів значень, які певним чином пов'язані з семантикою похідних слів. Проголошується думка про особливий статус мотиваційних значень похідних слів (О.І.Блинова), узагальненість значень словотвірних типів (М.М.Яценецька), дериваційне значення як поняття родово стосовно СЗ (В.М.Никитевич). Дослідники відзначають також наявність словотвірно значущих семантичних елементів слова, які не входять до СЗ (І.С.Улуханов), і наявність нерегулярних похідних лексем, позбавлених СЗ (В.М.Хохлачова).

На нашу думку, розв'язання згаданої вище проблеми залежить від вирішення таких завдань:

- визначення специфіки СЗ в лексичній і синтаксичній деривації;
- міри зумовленості СЗ лексичним значенням твірної основи;
- місця фразеологічних нарощень у семантичній структурі похідних слів;
- способу опису семантики похідних слів, тобто відображення в ньому лексичного, словотвірного і граматичного значень.

У першому розділі розглядається також питання фразеологічності семантики похідних слів. Фразеологічність похідних слів визначається тим, що їх значення включають додаткові компоненти - нарощені значення, які не одержують вираження у формальній структурі похідного.

Одні вчені (М.В.Панов, І.С.Торопцев, О.О.Панова) розглядають фразеологічність значення як властивість усіх похідних слів, інші (І.С.Улуканов, І.Г.Милославський) - як властивість лише деяких груп слів.

Семантичними нарощеннями, за О.П.Єрмаковою, називаємо компоненти значення похідних, які не одержали формального вираження. На противагу вченим, які розглядають додаткові семантичні компоненти у складі лексичного значення слова (див. роботи О.А.Земської, В.О.Кудрявцевої), ми дотримуємося точки зору, що семантичні нарощення залежно від різних умов можуть входити до складу і словотвірного, і лексичного значень.

У другому розділі висвітлюються різноманітні проблеми словотвірної семантики відад'єктивів.

Розглянувши питання словотвірної спроможності прикметникових основ, ми прийшли до висновку, що якісні і відносні прикметники виявляють різну словотвірну спроможність у творенні предметної семантики. Особливо широкими словотвірними можливостями характеризуються якісні прикметники із значенням кольорової та оцінної характеристики (білан, білізна, білизна, білина, білість, білок, білуга та ін.; або хитрик, хитринка, хитрість, хитроці, хитрун, хитрюга, хитряк).

Обмежені словотвірні можливості у сфері деривації іменника мають прикметники із значенням інтелектуальної, морально-етичної оцінки, а також якісні прикметники, які мають обмежений денотативний зв'язок із предметом (багатий - багаць, гнідий - гнідко, гнідаш, гнідан). Говорячи про дериваційний потенціал відносних прикметників, треба мати на увазі, що похідний прикметник звужує вихідну семантику (братній - братство, вантажний - вантажник). Мотивація значення похідних іменників, утворених від відносних прикметників, у більшості випадків є дифузною. Отже, словотвірна спроможність прикметникових основ у творенні іменників сучасної української мови зумовлена формально-структурними й лексико-семантичними особливостями твірних.

Аналіз семантико-словотвірних відношень між твірними прикметниками і похідними іменниками дозволив простежити різний характер цих відношень:

1. Семантика іменників, мотивованих однозначними прикметниками, формується повністю на основі семантики твірного прикметника (доречний + доречність, калічний + калічник).

2. На базі однозначного твірного може формуватися багатозначне похідне (бувалий "який багато бачив" - бувальщина "1) те, що було раніше; 2) щось дійсне, реальне").

3. При утворенні іменників від багатозначних прикметників значення відад'єктива найчастіше співвідноситься з одним, як правило, основним, значенням полісемічного твірного прикметника (іменник гарячінь мотивується лише прямим значенням прикметника гарячий "який має високу температуру; сильно нагрітий").

Основне прикметникове значення трансформується в іменникове переважно тоді, коли інші значення прикметника не тісно пов'язані з основним (гарячий "2) перен. сповнений енергії, енергійний, пристрасний; 3) перен. який легко збуджується, запальний; 4) надзвичайно напружений").

4. Нерідко мотивуючим для моносемічного іменника є не основне, а переносне значення прикметника (для похідних гарячість, гарячковість та ін.).

5. Семантична структура полісемічного іменника може повторювати семантичну структуру твірного прикметника з усіма його значеннями. Очевидно, у цьому випадку маємо складну взаємодію словотвірних і власне семантичних процесів. Таке відтворення відбувається в результаті актуалізації лексико-семантичних варіантів іменника на базі його первинного значення. При цьому, безумовно, має місце і явище опосередкованих мотиваційних зв'язків (див. семантичну структуру іменників гордість, геніальність тощо).

6. Лексико-семантична структура відад'єктивів інколи суміщає значення мотивуючого прикметника і значення, що розвинулося на базі засвоєного. Так, наприклад, цікавим із семантичного боку є зв'язок іменника дрібниця і мотивуючого прикметника дрібний. Первинне (сучасне за СУМ) значення іменника дрібниця "щось дрібне, невзначне, таке, що не має істотного значення". Вторинне іменникове значення "предмет невеликого розміру і другорядного значення" розвинулося на

основі поєднання першого значення прикметника "малий розміром, об'ємом" і першого значення похідного іменника.

7. Інколи актуальне лексичне значення безпосередньо виводиться із значення складових частин. Тоді лексичне значення і внутрішня форма слова тяжіють одне до одного. В інших випадках утворюються одиниці з таким значенням, окремі компоненти якого породжуються шляхом компонентного синтезу твірних елементів у результаті їх цілісної віднесеності до денотата. Мотивованість значення похідного слова елементами, з яких воно складається, частково або повністю відсутня, наприклад, у словах: водяник, загальник, старець, бабинець, тіснина, молочність, нерухомість, мокрота, весілля, обідня тощо.

8. Деякі відад'єктиви мають роздільну структурну і семантичну мотивацію, тобто лексико-семантична структура таких похідних співвідносна також із значенням однокорених іменників (водність, аварійність, варіантність, багажник, пічник та багато ін.). Подвійна мотивація властива відад'єктивам сучасної української мови, тому свідомо до аналізу залучалися похідні, які можуть розглядатися одночасно як наслідок різних способів словотворення.

Таким чином, семантика похідного іменника перебуває у тісному зв'язку і залежності від семантики твірного прикметника.

У процесі дослідження нами виділені такі різновиди семантичних структур відад'єктивів:

1) значення мотивованого іменника дорівнює сумі значень твірної прикметникової основи і форманта (злість, давнина, сліпець, істота тощо);

2) у похідному іменникові спостерігається нарощення значення, яке не має формального вираження (водяник, старець, молодець, сухар тощо).

Як свідчать спостереження, семантична структура другого виду властива для більшості похідних відад'єктивів.

Слід зазначити, що ступінь ідіоматичності словотвірного значення в утвореннях від якісних прикметників в основному низький, майже не виражений. Істота або предмет визначаються за їх характерною ознакою, вираженою мотивуючим прикметником (білик, бідняк, сліпець, добрига, дикун, гірчиця тощо). Семантика цих відад'єктивів становить собою суму значень

структурних елементів деривата: значення ознаки, виражене твірною основою, плюс загальне значення носія ознаки - людини, тварини, предмета (бідняк - бідна людина).

Відад'єктивні іменники, утворені від відносних прикметників, характеризуються високим ступенем ідіоматичності семантики (пам'ятник, верховник, садовина, лівшун тощо), яка (ідіоматичність) має лексичний та словотвірний характер.

Аналіз семантичної структури похідних відад'єктивів показав, що нарощене значення є специфічною рисою більшості похідних відад'єктивів із фразеологічною семантикою. Семантичні нарощення у структурі похідних відад'єктивів, які переважно стали предметом аналізу в другому розділі, досліджуємо за словотвірними типами. Було розглянуто продуктивні словотвірні типи з -ик, -ець, -ин-а, -иц-я (загальне словотвірне значення "носій ознаки"), продуктивні словотвірні типи з -ість, -от-а, -изм (-ізм) (загальне словотвірне значення абстрактна ознака) та деякі інші малопродуктивні й непродуктивні словотвірні типи із вказаними словотвірними значеннями.

Використовуючи різні спроби класифікації типів семантичних нарощень (див., наприклад, студії О.П.Єрмакової, В.М.Грязнової), виділяємо два основні типи семантичних нарощень, які розрізняються за змістом і за відношенням до семантики твірного слова: ті, які тяжіють до лексичних, і ті, що тяжіють до словотвірних.

Аналіз відповідного матеріалу дав змогу констатувати, що характер семантичних нарощень у різних типів похідних дуже неоднорідний.

Семантичні нарощення **словотвірного характеру** є типовими, демонструють певну системність і регулярність, у більшості випадків є передбачуваними змістом словотвірної моделі та значенням словотвірних формантів, а також можуть бути наслідком збереження у похідному слові імпліцитних сем твірного слова.

Найхарактернішими нарощеннями словотвірної семантики досліджуваних слів є семи, різні за ступенем узагальнення: 1. "**професійна характеристика**" (в основному у відад'єктивах із загальним словотвірним значенням "носій ознаки"), виступає у вигляді конкретних словотвірних реалізацій (професійно створює, реалізує те, що названо мотивуючою основою, займа-

ється; володіє тим, що названо мотивуючою основою), у похідних мебельник, мідник, відерник, хлібник, гірняк, фруктівник тощо;

2. "**Атрибутивна характеристика**". Цей компонент у словотвірному значенні відад'єктивів репрезентується як монолітна семантична одиниця, що має значення: "відносна характеристика" (бути ким-небудь, яким-небудь). Модифікатор "атрибутивна характеристика" ґрунтується на широкій понятійній основі. Указана сема властива словотвірній семантиці іменників мудрець, молодець, грибник, каторжник, кіннотник тощо.

У словотвірній семантиці відад'єктивів, яким притаманна подвійна мотивація (іменникова та прикметникова), компонент "атрибутивна характеристика" реалізується через набір конкретних словотвірних модифікацій: "охоче використовує те, що названо мотивуючою основою", "має схильність до того, що названо мотивуючою основою" тощо.

3. Значення **збірності** в основному властиве для словотвірної семантики відад'єктивів із загальним словотвірним значенням "абстрактна ознака": живність, рослинність, людськість.

4. Нарощення **конкретно-предметного** значення, **особовості** характерні лише для відад'єктивів на позначення абстрагованої якості, властивості. Під впливом різноманітних чинників відбувається нейтралізація загального словотвірного значення і нарощення предметності та особовості: нерухомість, власність, вельможність тощо.

5. Значення **процесуальності** досить регулярно виступає нарощеним у структурі похідних відад'єктивів з -ість: грубість, підлість, урочистість, жорстокість тощо.

Отже, семантичні нарощення словотвірного характеру становлять собою частину словотвірної семантики, яка є формально не вираженою. Нарощені компоненти значення словотвірної семантики виражають відношення між категоріальною і узагальненою семантикою лексико-граматичного розряду чи семантичного класу мотивуючого слова, з одного боку, і категоріальною та частковою семантикою форманта, з другого.

Семантичні нарощення **лексичного характеру** виступають у семантичній структурі похідного як нетипові, вони регулярно не повторюються і часто є унікальними. Молодець "статна, здорова молода людина міцного складу; бравого вигляду". Мотивуюче слово молодий у лексико-семантичному варіанті "який

має небагато років, не досяг зрілого віку; юний". Інформація "статна, здорова, міцного складу, бравого вигляду" є нарощеною, формально не вираженою, а також такою, що не повторюється у семантиці лексем словотвірного типу, до якого входить це слово. Ця нарощена нетипова інформація і зумовлює наявність у семантиці іменника молодець лексичної фразеологічності.

Лексема пустельник "людина, що з релігійних міркувань оселилася у відлюдному місці й відмовилася від спілкування з людьми; самітник" володіє лексичною фразеологічністю, бо інформація "з релігійних міркувань", "відмовилася від спілкування з людьми" становить собою нарощення, яке не повторюється у структурі значення інших відад'єктивів цього словотвірного типу.

У слові тіснина також спостерігаємо явище лексичної фразеологічності, яке зумовлене наявністю у семантичній структурі лексеми додаткової інформації "річкова долина", "дуже круті схили", відсутньої у значенні мотивуючого прикметника і форманта (порівн. тісний - "у якому мало вільного місця, недостатньо простору через невеликий розмір - протилежний "просторий").

Розглянуті вище семантичні нарощення, а також багато інших додаткових компонентів значення (див. семантичну структуру похідних водяник, денник, молодик, вагальник, дошаник, калічник, тіленьник, законник, старець, червінець, бабинець, очевидець, піхотинець, рівнина, величина, світлина, здраниця, вірниця, правиця, білиця, старун, сіряк, дівизна, веселка тощо) є нетиповими, нестандартизованими, іноді унікальними і за своєю сутністю мають лексичний характер. Вільність із нарощених значень становлять собою окрему сему у семантичній структурі похідних відад'єктивів або семантичний компонент з обмежувальним чи оцінним значенням, що ніби ускладнює семантику похідної основи (див. семантичну структуру похідних відад'єктивів водяник, загальник, мішечник, вуличник, явничник тощо).

Розглянуті вище семантичні нарощення є нерегулярними у межах даної групи або словотвірного ряду і властиві лише окремим словам у межах певних словотвірних типів, а семантика їх, у тому числі й семантичні нарощення, найбільшою мірою залежать від лексико-тематичної групи слів, до якої вони на-

лежать. Слова з нарощеннями такого типу, як відомо, становлять найбільші труднощі при засвоєнні їх іноземцями.

Виділяємо такі групи семантичних нарощень лексичного характеру:

1. **Предметно-понятійні:** конкретизація сфери використання (дошаник), виду діяльності (духівник), об'єкта виконання дії (калічник), належності конкретній особі (тільник), функціонального призначення (грузовик), інтенсивного вияву ознаки (тіснина), обмежений характер вияву ознаки (громадськість), розширення або звуження значення (білодеревник, гнилиця), розрив і втрата семантичного зв'язку з твірним (старець, веселка), значення кількісної характеристики й одиниці виміру (водність, молочність); нарощення окремих нерегулярних сем: військової спеціалізації (чорноморець), грошової одиниці (червінець), часової і кліматичної характеристики (луговина, вірниця), спортивної орієнтації (саночник), виду одягу (сіряк) тощо.

2. **Емоційно-експресивні з позитивною і негативною оцінністю** (язвичник, лівша, гуртківщина тощо).

Характер семантичних нарощень може бути неоднаковим залежно від різного обсягу, котрий займає семантичне нарощення у структурі похідного слова. Так, у семантичній структурі значення одних похідних відад'єктивів (водяник, низовина, луговина) воно є незначним, а в інших (молодець, суботник, тіснина) - значним.

Існує також, як було зазначено, певна регулярність чи нерегулярність семантичних нарощень. Наприклад, у відад'єктивах на -ик на позначення особи регулярно не знаходить формального вираження професійна характеристика та значення дії (мебельник - "особа, яка займається професійним виготовленням меблів"; хлібник - "той, хто професійно виготовляє та реалізує хліб"; броварник - "той, хто володіє броварнею як об'єктом застосування професійних інтересів").

Нарощення, які спостерігаємо у значенні предметних найменувань, у більшості своїй нерегулярні, хоча деякі відад'єктиви, які належать до різних словотвірних типів, демонструють певну регулярність семантичних нарощень. Прикладом може бути словотвірний тип з -ість, у межах якого з певною регулярністю виділяються нарощення конкретно-предметного значення, що мають словотвірний характер.

Отже, певна типізація окремих семантичних нарощень дозволяє говорити і про певну регулярність розглянутого явища. Значна частина семантичних нарощень тяжіє вже не до лексичних значень, а до словотвірних. Це сприяє розвитку словотвірних значень і, таким чином, розширенню певних словотвірних типів відад'єктивів і виділенню на їх основі часткових словотвірних значень. Нами було уточнено значення п'яти словотвірних типів відад'єктивів сучасної української мови (так, аналіз понад 700 похідних відад'єктивів на -ість дав змогу говорити про необхідність розширення цього словотвірного типу і виділення кількох відтінків у значенні полісемічного суфікса -ість: а) значення абстрагованої якості або якісного стану: бадьорість, гордість; б) конкретно-предметного значення: власність, нерухомість; в) значення збірності: рослинність, античність; г) значення особи: милість, бездарність (хоча останнє слово є маловживаним, бо його витісняє слово невдара в такому жє значенні).

На наш погляд, визначені типи семантичних нарощень дозволять, на наш погляд, ґрунтовніше розібратися у специфіці смислової інформації мотивованих слів, точніше охарактеризувати саме явище фразеологічності слова і дослідити місце семантичних нарощень у структурі похідного слова.

У другому розділі також робиться спроба дослідити причини появи семантичних нарощень. Різні погляди на цю проблему (І.С.Улуханова, Н.О.Янко-Триницької, О.О.Панової, О.П.Єрмакової) залишили поки що це питання не розв'язаним.

1. Поява багатьох семантичних нарощень визначається, передусім, семантикою твірних, їх характером. Фразеологічність семантики не є властивою для відад'єктивів, утворених від якісних прикметників, хоча ми не погоджуємось із твердженнями тих авторів, які взагалі заперечують наявність семантичних нарощень у похідних такого типу. Нами зафіксовано понад 90 похідних лексем, для семантичної структури яких властива фразеологічність значення (молодик, синець, величина, тіснина, молодиця, сухар, кислота, весілля тощо).

Більшість семантичних нарощень зафіксована у відад'єктивах, утворених від відносних прикметників (саночник, звіринець, луговина, зірниця, молочність, правиця, верхів'я, духовка, власність, громадськість тощо). Оскільки твірні такого типу мають опосередковане значення, вони виражають

ознаку за відношенням до іншого предмета, явища, людини, обставини, абстрактного поняття тощо. Ці значення можуть бути застосовані до відносно широкого кола предметів і осіб, сполучаючись із значенням певного суфікса (інколи полісемічного чи омонімічного).

2. Інколи семантичні нарощення є результатом дії внутрішньої форми твірного слова, у якій наявні імпліцитні семи, що у процесі деривації у похідному стають експліцитними, а також наявністю потенційних сем, які виникають на основі асоціацій, пов'язаних із уявленнями про те явище, яке означає слово. Семантичні ознаки, які черпає похідний іменник, засновані на тих чи інших психічних асоціаціях. І тоді буває важко провести пряму відповідність із тим чи іншим лексико-семантичним варіантом базового ад'єктива. У зв'язку з цим може порушуватися семантичний зв'язок похідної одиниці з твірною, що інколи веде і до розриву та втрати семантичного зв'язку між твірним і похідним. Наприклад, у семантичній структурі похідного глушина "віддалені від культурних центрів, малолюдні, тихі місця", котра, на перший погляд, не мотивується лексико-семантичним варіантом твірного глухий "віддалений від культурних центрів, відсталий". Але у структурі значення прикметника виділяється семантичний компонент "віддаленість від чогось", який призводить до виникнення певних асоціацій, закріплених у семантиці похідного слова (віддалений + отже, малолюдний + отже, тихий).

Багатозначні твірні основи також впливають на розвиток ідіоматичності похідних відад'єктивів. Як правило, на їх основі утворюються похідні, що відзначаються складною семантичною структурою і майже завжди ідіоматичні (пам'ятник, спільник, сальник, старець, молодець, величина та ін.).

3. Високим ступенем ідіоматичності семантики характеризуються відад'єктиви, яким властива внутрішньослівна (лексико-семантичний варіант похідного глевтяк "повільна у руках, неповоротка людина" мотивується власним першим значенням іменника) та подвійна мотивація (західник, калічник, табачник, пам'ятник, агрегатник тощо).

4. Лексико-граматичні та семантичні властивості похідної одиниці також можуть бути причиною її фразеологізації (у порівнянні з особовими назвами відад'єктивів на позначення предметних назв притаманний високий ступінь ідіоматичності).

Б. Вирішення питання про умови та причини появи семантичних нарощень у структурі похідної одиниці інколи не можна пояснити лише лінгвальними чинниками. Тоді звертаємося до повлінгвістичних, зокрема культурно-історичних даних, за допомогою яких знаходимо різноманітні аналогічні реалії дійсності. Це дає змогу визначити характер деяких семантичних нарощень, які мають місце у фактах сучасного словотвірного процесу (водяник, веселик, чорноморець, молочність і т.ін.).

6. У багатьох із проаналізованих відад'єктивів стикаємося в метафоризацію чи метонімізацію значень похідних, що подеколи служить причиною появи семантичних нарощень. Найчастіше для відад'єктивів властиві такі типи перенесень значень:

1) абстрагована ознака - значення особи (величність, бездарність, геніальність);

2) характерна ознака - вчинки людини (нетактовність, звітність);

3) стан - васіб оформлення цього стану (відомість, люб'язність, ніжність);

4) абстрагована ознака - конкретно-предметне значення (неточність, прийдешність, свідомість, новина);

5) ознака - явище, яке характеризує певну ознаку (ненормальність, законність);

6) ознака - психічний стан людини, що оцінюється негативно (інертність, дріб'язковість).

У словах злочинність "наявність злочину", успішність "ступінь засвоєння учнями знань, навичок", смертність "кількість випадків смерті за який-небудь період" спостерігаємо розвиток кількісної характеристики. У похідних старість, зрілість, молодість (певний період життя людини) на рівні розвитку значення в'являється окресленість певними часовими рамками.

У деяких типів похідних слів розвиток значення певною мірою зумовлений характером мотивації, а в інших спирається на словотвірну структуру.

7. Аналіз значної частини відад'єктивів дає змогу стверджувати, що омонімія та полісемія суфіксів також може бути причиною фразеологізації значень похідних.

Зіставлення твірних і похідних у межах парадигми ві-

дад'єктивів дало можливість вичленувати ряд семантичних на-
рощень у структурі похідних іменників, пов'язаних з омонімі-
єю суфіксів. Так, нарощення особовості (вечірник, абрикос-
ник, голова, босота), предметності (нічник, березник), збір-
ності (вітчиана) спричинені омонімією певних суфіксів, а на-
рощення експресивно-оцінної характеристики (мішечник, вулич-
ник), конкретно-предметного значення (величина, нерухомість,
власність), збірності (живність, рослинність) - адатністю
суфіксів до полісемії.

Отже, частина семантичних нарощень, виявлена у структу-
рі похідних відад'єктивів, є результатом омонімічності або
багатозначності суфіксів, які виникають унаслідок взає-
мовпливу значення словотвірного типу і значення твірних
основ. Уживання різних типів семантичних одиниць як твірних
приводить до виникнення кількох значень афікса, кожне з яких
може бути розглянуте як актуалізація відносно незалежної
абстрактної суфіксальної семантики. Як зазначалося вище, ре-
гулярні семантичні нарощення, котрі є наслідком омонімії чи
полісемії афіксів, інколи ведуть до розширення певних сло-
вотвірних типів і виділення у межах даного словотвірного ти-
пу кількох відтінків у значенні полісемічного суфікса або є
причиною появи нових словотвірних типів, пов'язаних з омоні-
мією суфіксів.

У висновках підсумовуються результати дослідження.
Відприкметникові іменники становлять значний лексичний масив
серед граматичного класу іменників. Своєрідність цих одиниць
полягає у поєднанні деяких елементів прикметникової семанти-
ки з категоріальним значенням іменника. Для значної частини
похідних відад'єктивів, які є результатом мутаційної транс-
тивації прикметників у іменники, характерною є фразеологіч-
ність семантики, яка властива не всім похідним словам, а ли-
ше деяким групам похідних слів. Вона часто виникає у момент
творення слова, а не лише у процесі його функціонування. За-
гальна кількість похідних відад'єктивів, у семантичній та
словотвірній структурі яких були вичленовані семантичні на-
рощення різного характеру - 1354 із 1871 проаналізованих
одиниць.

За темою дослідження опубліковано такі роботи:

1. Словотвірна полісемія та омонімія в сучасній укра-
їнській мові (проблеми їх розмежування) // Українська мова:

історія і стилі. - Харків, 1992. - С. 122-125.

2. Семантичні нарощення у структурі похідного слова // Матеріали наукової конференції "Словотвір як вияв динаміки мови". Ч. II. - Львів, 1994. - С. 50-51.

3. Семантичні нарощення у термінах відприкметникового походження // Українська та іншомовна термінологія: Науково-методичні матеріали. Вип. 8. - Житомир, 1995. - С. 48-49.

4. Семантичні нарощення у відад'єктивах на -ість // Шевельовські читання. - Харків, 1996. - С. 75-78.

5. Предметно-понятійні семантичні нарощення у відад'єктивах на -ик // Семантика слова і тексту: Матеріали V міжнародної наукової конференції. Ч. I. - Івано-Франківськ, 1996. - С. 132-133.

А Н Н О Т А Ц И Я

Пономаренко В.Д. Словообразовательная семантика существительных - отадъективов современного украинского языка (проблема фразеологизации значений дериватов). Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - украинский язык. Харьковский государственный университет, Харьков, 1996. Диссертация является рукописью.

В работе исследуются проблемы словообразовательной семантики отадъективов современного украинского языка, в частности вопросы фразеологизации производных. Осуществлена классификация семантических приращений словообразовательного и лексического характера, выяснены причины их возникновения, изучена взаимосвязь семантических приращений, омонимии и полисемии суффиксов.

A B S T R A C T

Ponomarenko V.D. "Word building semantics of nouns - adjectives of modern Ukrainian language (the problem of phraseologation of meanings of derivation)".

Dissertation (thesis) for academic degree of Candidate of Philologic Sciences in speciality 10.02.01 - Ukrainian language.

Kharkov State University, Kharkov, 1996.

The problems of word building semantics of adjectives of modern Ukrainian language, in particular, the questions of phraseologisation of derivatives are under the investigations in this manuscript.

The classification of semantical adhering of word's building and lexical character is realized, the causes of their origin are brought to light, the correlation of semantical derivatives, omonims and suffixes' polysemy are studied.

Опорні слова: мотиваційні відношення, словотвірний тип, словотвірна пара, твірні та похідні одиниці, мотивуюче і мотивоване, семантична та словотвірна структура, семантичні нарощення, словотвірне значення.

Пономаренко Валентина Дмитрівна

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ІМЕННИКІВ -
ВІДАД'ЄКТИВІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГІЗАЦІЇ ЗНАЧЕНЬ ДЕРИВАТИВ)

Спеціальність 10.02.01. - українська мова.

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Відповідальний за випуск О.С.Грченко

Підписано до друку 29.10.96р. Друк офсетний Папір друкарський

№ 1. Обсяг 1,0 др.а. Формат 60x84 1/16.

Тираж 100 прим.

Безкоштовно

Зам. № 21/432

ХВУ, 310056, м.Харків, м. Свободи, 6

AB 35.992